

УДК 111.852:27–585

Андрій Вікторович Царенок

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії та культурології

Національного університету

“Чернігівський колегіум”

імені Т. Г. Шевченка

e-mail: tsarenok-sever@ukr.net

ORCID 0000-0002-9461-7305

АСКЕТИКО-ЕСТЕТИЧНЕ ВЧЕННЯ

ПРО НАЛЕЖНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЧУТТІВ

Метою статті є розгляд важливих акцентів представників візантійської естетики аскетизму щодо вірного й обережного використання людиною власного чуттєвого потенціалу.

Методи. Використовуючи загальнонаукові методи узагальнення та систематизації, а також герменевтичний метод вивчення культурних традицій, автор статті виділяє естетико-гносеологічний вимір візантійської аскетичної естетики й указує на його специфічні риси.

Основні висновки. Однією з невід’ємних ознак естетики аскетизму у гносеологічному вимірі її існування постає осмислення чуттєвих вражень у якості потенційного чинника гріхопадіння особистості. Спираючись на принципи біблійної естетики (і при цьому послуговуючись як буквальною, так і алегоричною екзегезою), а також на подвижницькі традиції та на власний

аскетичний досвід, Отці Церкви стверджують особливу культуру належного використання людських чуттів, що полягає, зокрема, в максимально обережному сприйнятті чуттєвої дійсності. Контроль за чуттєвою активністю, підпорядкування її Божим заповідям визнається важливою запорукою духовного вдосконалення особистості.

PROPER USAGE OF SENSES

ACCORDING TO ASCETIC AESTHETICS

***The aim** of the article is to make a review of the important accents, connected with the righteous and cautious usage of human sensual potential, which were made by the famous representatives of Byzantine aesthetics of the asceticism.*

***The methods.** Using the scientific methods of generalization, systematization and hermeneutical analysis of cultural traditions the author of the article points out the aesthetical and gnoseological dimension of Byzantine ascetic doctrine as well as its specific features.*

***The main conclusions.** One of the most remarkable peculiarities of the ascetic aesthetics in its gnoseological aspect is interpretation of the sensuous impressions as potential factor of committing sins by a human personality. Using literal and allegorical commentation of Bible, traditions of ascetic life and their own spiritual experience, Fathers of Church strengthen the peculiar culture of the proper usage of human senses. According to its principles one must control the activity of senses thoroughly and devote it to fulfilling of God's Commandments.*

***Ключові слова:** візантійська аскетична культура, естетика аскетизму, естетико-гносеологічні смисли, екзегеза, аскетизм.*

***Key words:** Byzantine ascetic culture, the aesthetics of the asceticism, the aesthetical and gnoseological senses, the exegesis, the asceticism.*

Постановка проблеми. Всебічне дослідження візантійської аскетичної культури передбачає обов'язкове з'ясування специфіки її теолого-естетичного компоненту. Усвідомлення його найбільш характерних ознак дозволяє краще збагнути сутність аскетичного вчення не лише самої Візантії, але й усього християнського Сходу. Відповідно, й студіювання вітчизняних аскетико-естетичних традицій варто неодмінно супроводжувати екскурсом до царини естетичних ідей найвидатніших подвижників Імперії ромеїв, зокрема, до їх учення про належне використання чуттєвого потенціалу людини.

Аналіз останніх досліджень. Увага візантійській теологічній естетиці так чи так приділяється на сторінках праць багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців – теологів, філософів, культурологів, мистецтвознавців та істориків. З-поміж них більш-менш відомими є, зокрема, історико-культурологічні студії С. Абрамовича, С. Аверінцева, О. Каждана, В. Лазарева, Д. Савраміса, З. Удальцової, а також історико-естетичні дослідження В. Зубова, В. Личковаха, Г. Мет'ю, П. Міхеліса й, безперечно, В. Бичкова – видатного естетика-медієвіста, який приділяє значну увагу власне візантійській естетиці аскетизму. Естетичну складову православної чернечої культури досліджує культуролог О. Смоліна, а молодий філософ Л. Усікова прагне з позицій естетики студіювати феномен ісихазму.

Водночас, естетика аскетизму у Візантії залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, подальшого вивчення вимагає такий її вимір, який доречно визначити як естетико-гносеологічний, – вимір, пов'язаний із осмисленням чуттєвої активності людини.

Виділяючи відповідний аспект візантійської естетики аскетизму, автор цих рядків свого часу вже звертав увагу на його окремі характерні риси, а саме на акценти щодо належного чуттєвого пізнання світу та споглядання чуттєвої краси [див.: 10].

Мета ж цієї статті полягає у розгляді вчення візантійських аскетів про вірне й обережне використання особистістю власного чуттєвого потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Культура використання чуттів, що розвивається і проповідується візантійською аскетико-естетичною доктриною, передбачає гранично обережне ставлення до отримуваних із зовні вражень. Із точки зору досвіду духовного подвижництва, надмірна довіра чуттям і, взагалі, їх необережне використання не лише спотворює бачення істинного стану речей, але й, закономірно, веде до знівечення внутрішнього світу людини. Невипадково однією із найприкметніших ознак аскетико-естетичної доктрини у гносеологічному вимірі її існування постає *осмислення чуттєвих вражень у якості потенційного чинника зріхопадіння особистості*.

Цілком природно, що розвиток візантійського теолого-естетичного дискурсу є природно пов'язаним із надзвичайно частим використанням мислителями-аскетами біблійних текстів (текстів Старого й Нового Завітів). Як наголошує історик філософських традицій епохи Середньовіччя Г. Майоров, тогочасна інтелектуальна культура була в цілому екзегетичною [4, с. 9–13], тобто її іманентною особливістю стає постійне звернення до текстів, що визнаються священними, богонатхненними. Теологи християнського світу активно вдаються до екзегези – тлумачення Біблії, черпаючи в ній не тільки важливі догматичні та етичні, але й естетичні смисли.

Невипадково, роблячи наведений висновок, Отці Церкви спираються на, зокрема, Святе Письмо: і буквальна, й алегорична екзегеза переконують у тому, що чуття являють собою своєрідні портали для входження чи-то справжнього вторгнення гріха.

Вказуючи на цю потенційну небезпеку, християнські мислителі часто звертаються до відомих слів із Книги пророка Ієремії “*взыде смерть сквозе окна*” (Ієр. 9:21), вдаючись до їх тлумачення. Для подвижників є очевидним, що алегорично під словом “вікна” наразі розуміються якраз органи чуття, власне чуттєвий потенціал людського єства. Як зазначає св. Григорій Ниський, саме “чуття, за посередництва яких зносячись із зовнішніми предметами, душа

за вибором займається ними, Писання назвало вікнами, які, за словом Писання ж, і прокладають шлях для входу смерті” (“Про молитву”) [1, с. 461].

Прикметно, що у своїх екзегетичних коментарях Отці Церкви взагалі доволі часто звертаються до проблеми чуттєвої активності людини, пояснюючи і, водночас, утверджуючи наріжні ідеї біблійної естетики у християнській культурі. В цьому відношенні теологи, як уже було зазначено, послуговуються не тільки буквальним – наявність у Святому Письмі надзвичайно важливих прямих закликів до контролю за чуттями є самоочевидною (див., наприклад: Матф. 5:28), – але й алегоричним методами тлумачення Святого Письма.

Образи позначення людської чуттєвості, що їх знаходять на сторінках Біблії (та, відповідно, інтерпретують) християнські мислителі, вражають своєю чисельністю, оригінальністю та художньо-стильовою “влучністю”. Нерідко непомітні для профанної свідомості біблійні гносеолого-естетичні смисли, з точки зору екзегетів, містяться у згадках про історичні події, а також в оповідях про звершення тих або тих осіб.

Безперечно, пошук та знайдення прихованих теоестетичних позицій у Святому Письмі не постають для представника аскетичної культури самоціллю чи своєрідною інтелектуальною “грою”: їхнім головним призначенням закономірно визнається призначення релігійно-дидактичне. Таким чином, завдяки алегоричній екзегезі естетика аскетизму ще більше стверджує свій ідейний базис, посилює природні зв’язки з аскетико-етичною доктриною та, водночас, отримує та згодом розвиває потужний арсенал художньої образності для проповіді прагнень подвижника й окреслення небезпек, що чатують на нього.

З огляду на цю обставину, варто звернути на увагу на окремі яскраві приклади образного вираження естетико-гносеологічних смислів, які мислителі-екзегети знаходять на сторінках як Старого, так і Нового Завітів

(тим більше, що один із таких образів – образ вікон, що вказує на людські чуття, – вже став предметом нашого розгляду).

Прикметні способи тлумачення старозавітних оповідей із виокремленням важливих ідей стосовно чуттєвої активності людини ми зустрічаємо в аскетичних творах св. Нила Синайського. Так, на його переконання, повчальні смисли, покликані вдосконалювати використання людиною власних чуттів, передаються за допомогою такого образу, як, зокрема, загиблий мурахолев (церк.-слов. “мраволев”)

Нил Синайський звертається до цього важкозрозумілого образу біблійної теоестетики, вдаючись до тлумачення одного з віршів із Книги Йова: *“мурахолев загинув, оскільки не мав брашна”* (церк.-слов. *“мраволев погібе, занеже не имаєше брашна”*) (Іов. 4:11). Інтерпретація цього твердження, яку ми знаходимо на сторінках *“Слова подвижницького”* та в листі до ченця Іони, має суто аскетичний характер із виразним естетичним акцентом. Як роз’яснює екзегет, в лаконічному старозавітному твердженні йдеться і про підступність ворога духовного сходження людини – пристрасті, – що живиться гріховними чуттєвими враженнями, і про спосіб успішної боротьби з ним, а саме – про позбавлення людської схильності до гріхів того, чим вона підтримує своє існування.

На думку Нила Синайського, *“... великий Іов, бажаючи довести підступність пристрасті, винайшов для неї складне найменування, склавши з імен найвідважнішого лева та найнікчемнішої за всіх тварей мурахи, бо прираження пристрастей починаються маловажливими уявленнями, непомітно вкрадаючись подібно до мурах, а наслідки робляться вельми важливими для того, хто зазнає цих приражень, і не менш небезпечними, ніж і напад лева”*. Висновок для екзегета постає очевидним: в ньому відчувається власне дух аскетичної культури православного Сходу, що згодом знаходить своє певне вираження й, наприклад, у вченні М. Гоголя про *“непомітне зло”*. Як зазначає преподобний Нил, аскету належить боротися із пристрастями тоді,

коли вони ще тільки приступають до нього, подібно до мурахи, “пропонуючи як приманку свою нікчемність”. Коли ж вони досягають сили лева, то стають непереборними та завдають людині особливої шкоди, якщо їм не давати їжі.

В роздумах Нила Синайського про згадану поживу для пристрастей яскраво виявляються базові ідеї естетики аскетизму: “Їжею ж їхньою, як казалось вже неодноразово, слугують образи пристрастей, які входять через чуття, тому що образи ці живлять пристрасті, послідовно зводячи в душі кумира за кумиром” (“Слово подвижницьке”) [6, с. 50–51].

З цієї точки зору, цілком зрозумілою для подвижника постає і дієва зброя перемоги над “мурахолевом”, на яку, як пояснює преподобний Нил, указує Святе Письмо: “тому слід не давати їм [пристрастям – прим. А. Ц.] їжі...”, – повчає екзегет, по суті, проповідуючи необхідність для аскета належної естетичної ізоляції та ісихійного зосередження.

Цікаво, що подібне теоестетичне за своїм характером тлумачення відповідних рядків із Біблії зустрічаємо й на сторінках “Невидимої брані” афонського подвижника ХІХ ст. преподобного Никодима Святогорця. На його переконання, мурахолев, який спочатку видається безсилим, як мураха, але потім являється сильним велетнем, як великий лев, “... зображує диявола..., що біжить від людини, яка не дає йому, чим житися, через відкидання та придушення всіх рухів пристрасних, що збуджуються враженнями зовнішніх почуттів наших” [5, с. 157]. Така очевидна екзегетико-сміслова паралель свідчить про ствердження окресленого способу тлумачення біблійного образу “мурахолева” в межах аскетичної культури й, безумовно, аскетико-естетичної доктрини.

Прояви окресленої екзегетико-естетичної тенденції зустрічаємо й у тлумаченнях Нового Завіту. Так, вельми відчутною вона є в духовній спадщині блаженного Феофілакта, екзарха Болгарського. На переконання цього авторитетного екзегета Візантії, на сторінках другої частини Біблії у розповідях про відомі події Священної історії ми знаходимо й такі образи, що

повчають людину належним чином використовувати свій чуттєвий потенціал, як, наприклад:

- дивовижне насичення п'яти тисяч людей п'ятьма хлібами та двома рибами

Відома оповідь євангеліста Марка про одне з численних чудес, здійснених Христом (див.: Марк. 6), з точки зору Феофілакта постає не лише описом реальної події, але й іносказанням. “У переносному сенсі, – зазначає екзегет, – п'ять хлібів означають книги Мойсеєві, яких п'ять: Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення Закону. Дві риби знаменують слова рибарів [апостолів – прим. А. Ц.] – Апостол і Євангеліє. Ними-то живляться наші п'ять чуттів, що означаються п'ятьма тисячами народу” [див.: 8, с. 77]. Як бачимо, ця інтерпретація епізоду з Євангелія так само набуває аскетико-естетичного характеру: уникнення переверзій чуттєвої активності стає можливим завдяки її зверненню до Святого Письма. Саме в такий спосіб чуття виконують своє призначення – сприяння духовному вдосконаленню особистості.

- подвиг Симона з Кірінеї (міста П'ятиграддя – Пентаполя)

Як відомо, в розповіді про хресний шлях Спасителя йде мова і про Симона Кірінеянина, який допоміг знесиленому Месії нести тяжкий хрест на Голгофу (див.: Матф. 27). Вдаючись до доволі деталізованого аналізу цього євангельського епізоду, Феофілакт відкриває й у ньому прихований дидактичний смисл. Екзегет звертає увагу на, зокрема, наступне: “Симон – значить послух; отже, хто має послух, той несе хрест Христов. Кірінея, як місто Пентапольське, означає п'ять чуттів, що повинні нести хрест” [9, с. 376].

Наразі ми зустрічаємо цілком неочікуваний для профанної свідомості надзвичайно яскравий прояв дії імперативів аскетико-естетичного вчення. Виконання чуттями їхнього справжнього призначення усвідомлюється можливим лише за умови їх підпорядкування Божим заповідям. Так само, як і все людське єство, вони мають нести хрест послуху велінням Творця,

стримуватись від некорисної допитливості й уникати переверзійного звернення до насолоди земними благами, а, в першу чергу, – до очевидних гріховних насолод, що посилено розпалюють полум'я людських пристрастей.

Принципи біблійної естетики виступають потужним чинником аскетико-естетичної інтерпретації людської чуттєвої активності та можливого її спотворення. Неодмінне звернення аскетів до Святого Письма та до другого джерела християнської релігії – Святого Передання (живого досвіду Богоспількування) – зумовлює визнання того, що чуттєве начало в людині може відігравати роль потенційного провідника гріха. З цієї точки зору, цілком закономірним постає і *ствердження* на сторінках творів Отців та вчителів Церкви *аскетико-естетичного заклику до боротьби із чуттєвими спокусами*, які сповнюють земну дійсність.

Наразі доцільно розглянути конкретні приклади втілення відповідних ідей естетики аскетизму у духовно-повчальній спадщині візантійських мислителів.

Видатний аскет преподобний Ісидор Пелусіот у “Глумаченні Нагорної проповіді” наводить прикметний опис послідовної зміни стадій гріхопадіння людини внаслідок втрати контролю над відчуттями. На його думку, за вторгненням пороку через зір йде оволодіння ним душею. Далі на людину чекає вигнання її розсудку, що, у свою чергу, призводить до перемоги пристрасті. “Усіма силами слід стримувати очі, уникати допитливого й нестримного лицезріння, як такого, що ранить смертельно, тому що від нього вторгається до душі порок, оволодіваючи істотними її частинами, і, вигнавши розсудок, цілком робить її здобиччю пристрасті” [2, с. 33], – зазначає преподобний Ісидор.

“Біда внутрішньому від зовнішнього; адже внутрішня людина багато потерпає від зовнішніх чуттів”, – відповідно до наріжних ідей естетики аскетизму, повчає преподобний Ісихій Іерусалимський. На його переконання, в якому в чергове виявляється дух суворості подвижництва, “...зазнавши що-

небудь, вона [внутрішня людина – прим. А. Ц.] має використати батоги проти цих зовнішніх чуттів” (“Душекорисне слово про трезвіння та молитву”) [3, с. 439].

Зрештою, без перебільшення, прикметним висновком – своєрідним резюме – аскетико-естетичних роздумів щодо чуттєвого потенціалу особистості постає лаконічне твердження Симеона Нового Богослова. Як зазначає цей мислитель-аскет в одному зі своїх повчань, “володіння п’ятьма чуттями ніби є дуже простою справою; але я тобі скажу, що хто володарює п’ятьма чуттями, той володарює над усім всесвітом і над усім, що в ньому, адже в нас усе буває від них і через них” (“Слово шосте”) [7, с. 214].

На нашу думку, в наведеній вражаючій сентенції знаходить своє сконцентроване втілення сама сутність означеного аскетико-естетичного заклику до гранично обережного, розсудливого послуговування власними чуттями.

Водночас, її врахування вказує на розуміння візантійськими аскетами великого значення чуттєвого осягнення світу в житті особистості. Чуттєва активність людини наразі не тільки не принижується, але, навпаки, оспівується. Симеон Новий Богослов свідомо наголошує на важливій ролі, що її відіграють чуття, на зв’язку зовнішнього із внутрішнім у межах людського єства.

В певному сенсі, висновок теолога є співзвучним висновкам відомих європейських філософів-сенсуалістів доби Модерну. Стверджуючи, що в людей “усе буває” від чуттів та через них, візантійський подвижник ніби випереджує сенсуалізм: прикметно, що його думки про значення чуттєвого потенціалу особистості були сформульовані значно раніше за хрестоматійні висновки таких мислителів, як, наприклад, Дж. Локк чи Я. А. Каменський.

Утім, сенсуалізм Симеона Нового Богослова, звісно, є особливим. Він являє собою свого роду аскетичний сенсуалізм, адже стверджується у

відповідності з аскетичними ідеалами. В ньому з очевидністю виявляється спорідненість не лише з суто гносеологічним, але й, передусім (!), із морально-естетичним ученням.

При цьому, якщо не за “літерою”, то “за духом”, цей аскетичний сенсуалізм є щільно пов’язаним і з цариною релігійно-естетичних розмислів. Ведучи мову про непересічну роль належного чуттєвого осягнення реальності, Симеон Новий Богослов, мабуть, має на увазі й належне сприйняття прекрасного-у-світі, що здатне з особливою силою викликати до себе людський інтерес і прагнення.

Висновки. Таким чином, візантійська естетика аскетизму, стверджуючи принципи біблійної естетики, проповідує належне, тобто обережне, нешкідливе й душекорисне використання чуттів. Чуттєве сприйняття навколишньої дійсності в жодному разі не повинно спотворювати внутрішній світ особистості. Вказуючи на значну роль, що її відіграють чуття в житті людини, аскетико-естетичне вчення наголошує на необхідності послуговування ними як одним із важливих засобів для духовного вдосконалення.

Список використаних джерел

1. Григорий Нисский, св., 1861. ‘Творения. Т.1’, М.: *Типография Т. Готье*, 470 с.
2. Исидор Пелусиот, св., 1986. ‘Толкование Нагорной проповеди’, *Журнал Московской Патриархии*, № 3, с. 33–34.
3. Исихий Иерусалимский, св., 2009. ‘Душеполезное слово о трезвении и молитве’, *Брань духовная*, СПб.: “Азбука-классика”, с. 402–445.
4. Майоров, Г., 1979. ‘Формирование средневековой философии’, М.: *Мысль*, 433 с.

5. Никодим Святогорец, св., 1912. 'Невидимая брань', М.: *Изд. Афонского Русского Пантелеимонова монастыря*, 444 с.
6. Нил Синайский, св., 2000. 'Подвижнические письма', М.: *Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского*, 480 с.
7. Симеон Новый Богослов, св., 2011. 'Слова и гимны. Кн.1', М.: *Сибирская Благовонница*, 670 с.
8. Феофилакт Болгарский, блаж., 2010. 'Толкование на евангелие от Луки', М.: *Лента Книга*, 448 с.
9. Феофилакт Болгарский, блаж., 2010. 'Толкование на Евангелие от Марка', М.: *Лента Книга*, 192 с.
10. Царенок, А., 2016. 'Чуттєве пізнання як предмет візантійської естетики аскетизму', *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка*, К.: ТОВ НВП «Інтерсервіс», № 2, с. 17–23.

References

1. Grigorij Nisskij, sv., 1861. 'Tvorenija. T.1' (Works. Vol.1), М.: *Типографія Т. Готіе*, 470 s.
2. Isidor Pelusiot, sv., 1986. 'Tolkovanije Nagornoj propovedi' (Commentation of the Sermon on the Mount), *Zhurnal Moskovskoj Patriarhii*, № 3, s. 33–34.
3. Isihij Ierusalimskij, sv., 2009. 'Dushepoleznoje slovo o trezvenii i molitve' (Good Sermon about sober mind and prayer), *Bran' duhovnaja*, SPb.: "Azbuka-klassika", s. 402–445.
4. Majorov, G., 1979. 'Formirovanije srednevekovoj filosofii' (Formation of medieval philosophy), М.: *Mysl'*, 433 s.

5. Nikodim Sviatogorets, sv., 1912. 'Nevidimaja bran'' (Invisible war), M.: *Izd. Afonskogo Russkogo Panteleimonova monastyria*, 444 s.
6. Nil Sinajskij, sv., 2000. 'Podvizhnicheskiye pis'ma' (Letters on asceticism), M.: *Izdatel'stvo imeni sviatitelja Ignatija Stavropol'skogo*, 480 s.
7. Simeon Novyj Bogoslov, sv., 2011. 'Slova i gimny. Kn.1' (Sermons and hymns. Vol.1), M.: *Sibirskaja Blagozvonitsa*, 670 c.
8. Feofilakt Bolgarskij, blazh., 2010. 'Tolkovanije na evangelije ot Luki' (Commentation of the Gospel according to Luke), M.: *Lepta Kniga*, 448 s.
9. Feofilakt Bolgarskij, blazh., 2010. 'Tolkovanije na evangelije ot Marka' (Commentation of the Gospel according to Mark), M.: *Lepta Kniga*, 192 s.
10. Tsarenok, A., 2016. 'Chutt'eve piznannia jak predmet vizantijs'koji estetiki asketizmu' (The sensual cognition as the subject of the Byzantine aesthetics of the asceticism), *Visnyk Natsional'nogo tehničnogo universitetu Ukrainy "Kyjivs'kyj politehničnyj instytut"*. *Filosofija. Psihologija. Pedagogika*, K.: *TOV NVP «Interservis»*, № 2, s. 17–23.